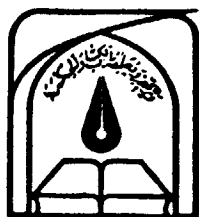

سپاس خدای را که جلوه جمالش بر ساکنان ملک و ملکوت گسترش یافته و شعاع حسنش بر اهالی عوالم جبروت و لاهوت درخشیدن گرفته است. از غیب هویت، با جمالی هر چه زیباتر جلوه‌گری کرد و بجز حجاب جلال برقی نداشت و با ظهور هر چه ظاهرتر که او راست، در پرده غیب پنهان گردید. و ظهور هر چیزی نمایی از جمال اوست،
«امام خمینی(ره) تفسیر دعای سحر»

۱۹۷۸۲

دانشگاه تربیت مدرس

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده هنر

نقش عناصر تجسمی در خلق فضای معنوی

صحن عتیق بارگاه مقدس حضرت معصومه (س) قم

سید محمد حسین رحمتی

استاد راهنما: مرتضی حیدری

استاد مشاور: ناصر پلنگی

تابستان ۱۳۷۶

۱۹۷۸۲

«نمونه»

تائیدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

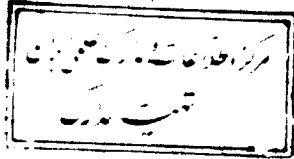
اعضای هیئت داوران نسخه نهائی پایان نامه **خاتم** / آقای **سیدمحمدحسین رحمتی**
تحت عنوان نقش عناصر تجسمی در خلق فضای معنوی بازارگاه حضرت معصومه
را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرای آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد
می کنند.

اعضای هیأت داوران نام و نام خانوادگی رتبه علمی امضاء

۱- استاد راهنما

آقای مرتضی حیدری مربی

۲- استاد مشاور

۱۳۲۲ / ۵ / ۲۷

۳- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی آقای احمدپناه مربی

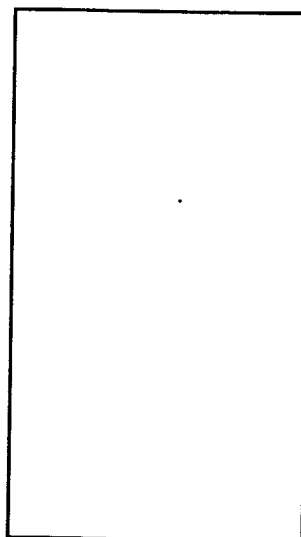
۴- استاد ممتحن

آقای دکتر کاظم حسنوند استادیار

۵- استاد ممتحن

آقای علی اصغر شیرازی مربی

بدینوسیله از کلیه اساتید دانشگاه و همچنین استادکاران محترم که بدون راهنمایی و عنایت آنها موفق به انجام این پایان نامه نمی‌شدم تشکر و قدردانی می‌کنم.

چکیده

فرهنگ اسلامی یکی از غنی ترین حوزه‌های فکری بشر در طول تاریخ می‌باشد که جنبه‌های مختلف جامعه اسلامی را شکل و سامان داده است و گذشته از پی ریزی نظام اجتماعی توانسته اصول حیاتی اندیشه الهی مثل توحید، عدل و... را در ابعاد مختلف زندگی جمعی و فردی به نمایش بگذارد. در این راستا هنرمندان مسلمان به مدد اندیشه رمزی و تأویل گونه عرفان اسلامی و تحقق آن در جان و دل خویش، توانستند دستی بیابند همچون کیمیاگری که هر چیز را در پرتو کیمیای هنر خود به مرتبه وسیله‌ای برای کشف و شهود باطنی صفات الهی ارتقاء می‌دهد. یعنی ارتقاء جسم از مرتبه فروتر به مرتبه بالاتر.

هنر اسلامی در کل سعی دارد معنویت اسلامی را به صورت‌های متناسب در ابعاد مختلف زندگی، حتی اوقات فراغت مردم متجلی سازد. از زیراندازهای معمولی گرفته تا ساختمان‌های عظیم هر نقش و رنگ و شکل، رمزی شده است که به مدد آن کثرت از وحدت خُبرمی‌دهد و جسم از معنی. بدینسان این هنر را می‌توان صورت تجسمی اندیشه اسلامی دانست که همچون شعائر آن همه ابعاد زندگی مسلمانان را در برگرفته است.

به دلایل گوناگون می‌توان گفت؛ که معماری اسلامی ایران مهمترین و مناسب‌ترین بستر ظهور خلاقیت هنری در جامعه اسلامی است و همواره توانسته است ضمن تأمین اهداف کارکردی معماری، مهمترین هدف آن یعنی ایجاد اماکن مقدس را نیز به ظهور برساند. بنابراین برای درک نحوه استفاده از عناصر تجسمی در خلق فضای معنوی معماری اسلامی، مرقد مطهر حضرت معصومه (سلام الله علیه) در قم را مورد ارزیابی قرار داده، نقش عناصر تجسمی در شکل‌گیری آنرا مورد مطالعه قرار می‌دهیم و طی فصول اول تا ششم مطالب را بدین گونه پی می‌گیریم. در فصل اول به بعضی از شاخه‌های علوم اسلامی که در ایجاد هنر اسلامی نقش مؤثری داشته‌اند و همچنین اهداف هنر اسلامی اشاره می‌گردد.

در فصل دوم و سوم معماری ایرانی به صورت خلاصه معرفی گردیده، هدف آن یعنی تحقق مکان مقدس را مورد بررسی قرار داده‌ایم و سپس در فصل چهارم راهبردهای هنری که منجر به خلق فضای معنوی آن شده جمع‌بندی گردیده است. در فصل پنجم برای وارد شدن به بحث اصلی یعنی «نقش عناصر تجسمی در خلق فضای معنوی صحن عتیق بارگاه مقدس حضرت معصومه (س) قم» مرقد مطهر و شهر قم توصیف شده و تاریخ هر یک به اختصار توضیح داده شده است. در فصل بعد ضمن بر شمردن اجزاء مختلف صحن عتیق و توصیف شکلی و رنگی آن عناصر تجسمی مؤثر در خلق فضای معنوی، یعنی روابط شکل‌های ساختاری، نور و انواع نقوش تزئینی آنرا مورد بررسی قرار داده‌ایم.

نقش عناصر تجسمی در خلق فضای معنوی
صحن عتیق مرقد مطهر حضرت معصومه علیها السلام قم

● فصل اول: همسویی هنر اسلامی با حکمت و عرفان

- ۲ □ نظری اجمالی به بعضی از رشته‌های علوم اسلامی
- ۲ □ علوم مربوط به جهان شناسی:
- ۴ □ ریاضیات:
- ۵ □ عرفان:
- ۷ □ کیمیا:
- ۸ □ هدف هنر اسلامی
- ۹ الف هندسه:
- ۹ ب) هماهنگی و ریتم (وزن):
- ۱۱ ج) نور:

● فصل دوم: معماری اسلامی ایران

- ۱۵ □ معماری قرون اولیه دوره اسلامی
- ۱۵ □ معماری چهار ایوانی
- ۱۸ □ انواع معماری مذهبی در ایران
- ۱۸ □ مسجد:
- ۱۹ □ آرامگاه:
- ۲۰ □ مدارس:
- ۲۱ □ شکل‌های ساختاری (ساختمانی)
- ۲۱ □ سردر ورودی:
- ۲۲ □ حیاط مرکزی:
- ۲۲ □ گنبد:
- ۲۴ □ مناره:
- ۲۵ □ شبستان:
- ۲۵ □ ایوان:
- ۲۸ □ محراب:
- ۳۰ □ فضا

● فصل سوم: اماکن مقدس

- ۳۷ □ جلوه‌های گوناگون تقدس
- ۳۷ □ تقدس جهان و انسان به دلیل قرار گرفتن در معرض کلام الهی:

- ۳۷ □ تقدس زمانی خاص:
- ۳۸ □ اماکن مقدس:
- ۴۰ □ خلق فضای معنوی «حرکت از محسوس به معقول»
- ۴۱ □ بوجود آوردن احساس حضور الهی
- ۴۲ □ نمایش بهشت جاودان
- ۴۳ □ نمایش مفهوم توحید
- ۴۴ □ نمایش جلوه‌های گوناگون نور الهی
- ۴۵ □ فراسونمایی

● فصل چهارم: روشهای بیان هنرمند برای خلق فضای قدسی

- ۴۹ □ نماد معنوی فضای خالی
- ۵۴ □ نور
- ۵۵ □ الف: نور دیداری (فیزیکی)
- ۵۶ □ ب: نور به صورت نقش و رنگ
- ۵۸ □ تزیینات
- ۵۹ □ نقوش هندسی:
- ۶۰ □ نقوش اسلیمی (گیاهی):
- ۶۱ □ خوشنویسی:
- ۶۲ □ مقرنس:

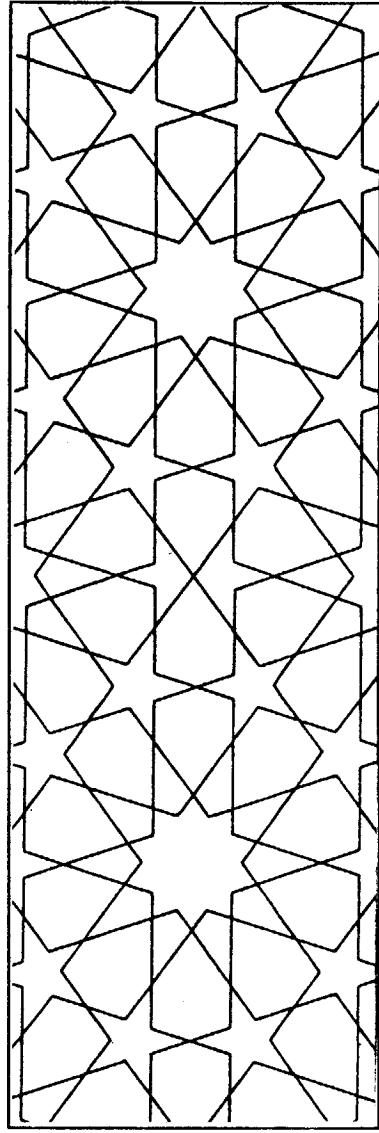
● فصل پنجم: قم، مرکز علمی و دینی شیعه

- ۶۷ □ تاریخ قم
- ۷۲ □ مرقد مطهر حضرت معصومه علیها السلام
- ۷۴ □ صحن عتیق:
- ۷۵ □ ایوان جنوبی (طلا):
- ۷۸ □ گنبد:
- ۷۹ □ مناره:

● فصل ششم: نقش عناصر تجسمی در خلق فضای معنوی صحن عتیق

- ۸۴ □ رعایت تناسبات و استفاده از خصوصیات بصری اشکال
- ۸۹ □ تبیین روابط هندسی و تناسبات ایوان جنوبی
- ۸۹ □ اشکال کالبدی:

- ۹۱ □ تناسب در تقسیم سطوح به قصد ایجاد هماهنگی و حرکت و ریتم:
- ۹۲ □ ایجاد تمرکز از نمای دور و عدم تمرکز از نزدیک:
- ۹۴ د: رعایت تناسب نسبت‌های مثبت و منفی در فضا و نقش:
- ۹۷ □ نور.....
- ۹۷ □ روش کاشیکاری معرق:
- ۹۸ ۱ - خلوص رنگ
- ۹۹ ۲ - حالت نمایشی مخصوص
- ۱۰۱ □ رنگ:
- ۱۰۱ توصیف رنگی
- ۱۰۱ رنگ لاجوردی
- ۱۰۳ طلایی
- ۱۰۵ □ ایجاد سایه روشن به قصد تأکید بر نور
- ۱۰۶ □ بررسی نقوش تزئینی ایوان جنوبی صحن عتیق
- ۱۰۸ □ انواع نقوش تزئینی ایوان طلا:
- ۱۰۸ نقوش هندسی
- ۱۰۹ ۱ - گره‌گشی مناره: شامل
- ۱۰۹ ۲ - شش و تُکّه کمانی:
- ۱۱۰ ۳ - پنج و تکه‌ی کمانی:
- ۱۱۰ ۴ - هشت و سلی چهار لنگه:
- ۱۱۱ ۵ - شش و طبل گردان:
- ۱۱۱ ۶ - هشت و زهره:
- ۱۱۲ □ نقش اسلیمی (گیاهی)
- ۱۱۴ □ کتیبه‌های نمای جنوبی صحن عتیق:
- ۱۱۷ □ مُقرنس:
- ۱۲۱ □ نتیجه‌گیری
- ۱۲۶ □ فهرست منابع

فصل اوّل

همسوئی هنر اسلامی با حکمت و عرفان

□ نظری اجمالی به بعضی از رشته‌های علوم اسلامی

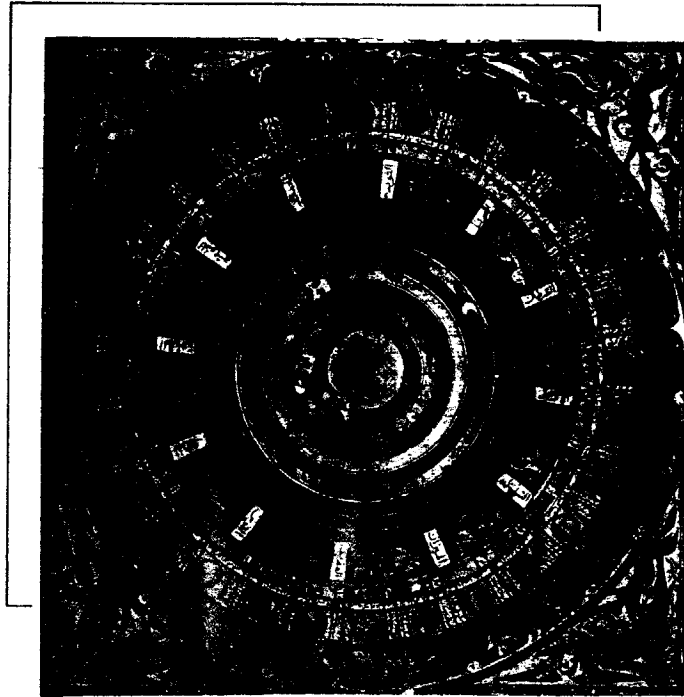
◀ در این قسمت سعی می‌شود به بعضی از رشته‌های علوم اسلامی که احتمالاً در ایجاد نوع خاص هنر اسلامی مؤثر بوده‌اند، اشاره شود. این علوم سعی دارند تفسیر جدیدی از جهان ارائه دهند که هنر اسلامی نمایش دهنده صورت تجسمی و احساسی آن است:

□ علوم مربوط به جهان شناسی: تحقیق در عالم و بررسی اجزای مختلف کیهان و مراتب وجود، موضوع مطالعاتی است که اصول آن از قرآن مجید اخذ شده است و به آن اصطلاحاً جهان شناسی اسلامی می‌گویند برخی از علوم مربوط به آن عبارتند از: جغرافیا، هیأت، جانورشناسی، گیاهشناسی و انسان‌شناسی.

جنبه‌های مختلف فرهنگ و تمدن اسلامی رنگی دارد که نتیجه همین جهان شناسی اسلامی است. از این دیدگاه جهان دارای وحدت است و وجود منشأی به غیر از ذات باریتعالی ندارد.

اصل اساسی مبتنی بر وحدت است و درجات وجود. با تصدیق این امر که از لحاظ ما بعدالطبیعی واقعیت در نهایت امر واحد است، نه متعدد. با وجود این از لحاظ جهان شناسی، جهان محسوس تنها یکی از چند مرتبه وجود است. که همه آنها به تعبیر صوفیانه، حضورهای گوناگون حق هستند.

با نگرشی این گونه به جهان، متفکران ایرانی مسلمان، تصوّر اقلیم هشتم یا عالم مثال را به وجود آوردند و بدنبال آن در زمینه تفکر، علم «تأویل»* به وجود آمد؛ یعنی سیر روح از مجاز به حقیقت و از ظاهر به باطن، با عبور از یک سطح جهان به سطحی بالاتر و از سطح اخیر به سطحی ما فوق آن و بدینسان همه چیز در راستای اظهار این اندیشه قرار گرفت که تمام عالم هستی مظهر تجلیات وجود مطلق است.

نقاشی ایرانی. نشانگر انسان در سلسله مراتب کیهانی

۱. نصر. حسین. علم و تمدن در اسلام. خوارزمی ص ۲۷
 * کلمه «تأویل» با کلمه «تنزیل» یک زوج اصطلاح و مفهوم مکمل و مابین را تشکیل می دهند. تنزیل به خصوص شریعت را مشخص می سازد و معنای وحی را که به وسیله ملک وحی بر پیامبر صلی الله علیه و آله اسلام املا شده است معین می کند. تنزیل یعنی فرود آوردن وحی از عالم بالا، اما تأویل، بر عکس تنزیل، عبارت است از منجر کردن، یعنی بازگرداندن به اصل. پس منظور از تأویل تطبیق نوشته ای است به معنی حقیقی و اصلی آن. «تأویل یعنی بازگرداندن چیزی به اصل آن» بنابراین کسی که عمل به تأویل می کند کسی است که بیانی را از ظاهر آن بر می گرداند و به مفهوم حقیقی آن می رساند ... پس از این قرار، تأویل به منزله تفسیر روحانی درونی، یا به منزله تفسیر رمزی و تعبیر باطنی و نظیر آن می باشد.

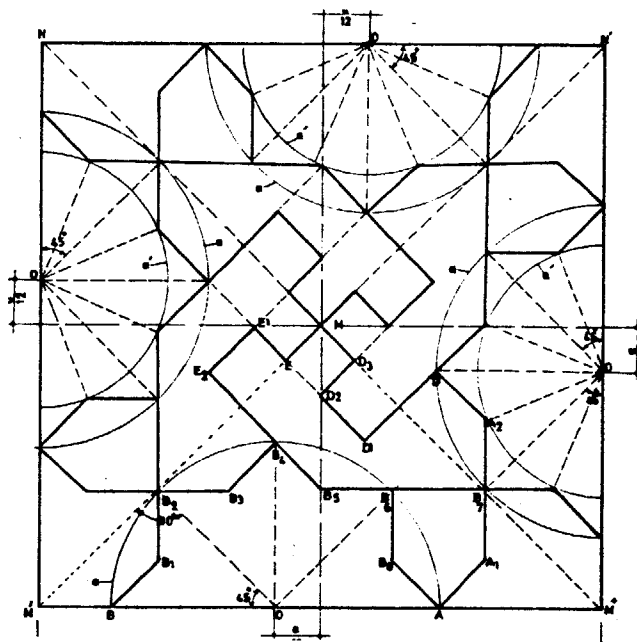
کربن، ه. فلسفه اسلامی، ص ۲۲ و ۲۳.

← \square ریاضیات: از دیر باز دو نوع ریاضی موجود بوده است؛ یکی به جنبه‌های کمیّتی اعداد نظر دارد که بیشتر مربوط به دوره‌های اخیر است و دیگری به معنای فیثاغوری آن اشاره دارد، یعنی به اعداد و اشکال به عنوان جوانب وجودی وحدت می‌نگرد، نه به عنوان کمیّتی محض.)
 از این دیدگاه اعداد وسیله‌ای می‌شوند که با آنها، کثرت از وحدت حکایت می‌کند؛ به همین جهت است که ذهن فرد مسلمان پیوسته به ریاضیات تمایل داشته است. ریاضیات همچون دیگر علوم اسلامی از مباحث مهم در اثبات وحدت هستی به شمار می‌آید.

وحدت از دیدگاه انسانی، امری انتزاعی است؛ به همین ترتیب ریاضیات نیز نسبت به جهان محسوسات امری انتزاعی است؛ ولی چون از دیدگاه جهان معقولات، جهان مثل (افلاطون) در نظر گرفته شود، راهنمایی به اعیان ثابت است که خود حقایقی عینی هستند.

درست به همان ترتیب که همه اعداد و اشکال از نقطه و همه اعداد از واحد پدیدار می‌شوند، به همین ترتیب هر کثرتی از پدید آورنده جهان به وجود آمده که خود احدی واحد است.

با استفاده از ریاضیات مجموعه بسیاری از علامات و رموز برای نمایش جهان به دست آمد که جلوه‌گاه اصلی آنها را در هنر اسلامی مشاهده می‌کنیم.

□ عرفان: دستیابی به معرفت درباره وجود، خالق، انسان و مسائل دیگر، مهمترین موضوع

فعالیت فکری در جهان اسلام بوده است و عالیترین صورت آن را در عرفان اسلامی می‌بینیم.

درجه هستی هر آفریده، تجلی از وجود محض است، در سطحی از وجود کیهانی. به علت همین تجلی است که هر موجودی شیء است و عدم نیست. اگر بتوانیم اصل الهی را به صورت نقطه‌ای نمایش دهیم، آنگاه رابطه موجودات گوناگون با آنکه وجود محض است، رابطه دایره متحد مرکزی است که بر گرد یک مرکز رسم شده باشد.

(تمام شاخه‌های عرفان اسلامی درصدد رسیدن به توحید ناب هستند و اندیشه را از هر گونه

شائبه شرک آلود پاک می‌سازند. مهمترین مکتب عرفانی در جهان اسلامی، وحدت وجود است که

توسط محی‌الدین بن عربی* تأسیس گردیده است.)

نمونه‌های اعلاء و نخستین همه اشیا که صورت‌هایی از اسماء و صفات الهی هستند به حالت کمون در عقل الهی وجود دارند؛ سپس خداوند به آنها هستی بخشید و چنان می‌شود که آنها تجلی پیدا می‌کنند، ولی آنچه در جهان محسوس دیده می‌شود تنها سایه‌ای از آن نمونه‌های اعلاء است.

(نگرشی اینگونه به عالم، منجر می‌شود به نظر کردن به طبیعت همچون رمز** و در نتیجه

۱. نصر. حسین. علم و تمدن در اسلام. خوارزمی، ص ۳۲۷.

* ابوبکر محمد بن علی بن محمد بن احمد بن عبدالله بن حاتم طائی ملقب به ابن عربی در سال ۵۶۰ هجری قمری در مرسیه اندلس پا به عرصه وجود نهاد. وی را مؤسس عرفان نظری می‌دانند و از جمله معدود دانشمندان اسلامی است که دارای دستگاه فکری و ذوقی با روش تبیین فلسفی است. بنیاد عقاید ابن عربی بر نظریه وحدت وجود (خداوند از جهت «ظهور» و تجلی که لازمه خالقیت اوست عین اشیا، اما از جهت «ذات» غیر از آنهاست) و اعیان ثابته (تجلی ذات حضرت حق در صور ممکنات که این صور معقولند و وجود عینی ندارند و در دستگاه ابن عربی الاعیان الثابته فی العدم خوانده می‌شود) می‌باشد.

۲. همان ص ۳۲۵.

** رمز عبارت از هر علامت، اشاره و ... است که بر معنی و مفهومی ورای آنچه ظاهر آن می‌نماید دلالت دارد.

از متون و کتب اظهار نظرهای مختلف چنین مستفاد می‌شود که مثل و مثال و سمبل از جمله معنی‌های رمز می‌باشند. چنانچه ناصر خسرو شاعر و متفکر قرن پنجم هجری قمری بارها در آثار خویش این دو کلمه یعنی رمز و مثل را در کنار هم به کار برده است. در زبان امروز سمبل نیز دارای معنایی نزدیک و کلاً می‌توانیم بگوییم هم معنی با رمز به کار می‌رود. سمبل نیز مانند رمز عبارت از پوشیدگی و عدم صراحت است.

در زیبایی شناسی رمز عبارت است از یک شیء که گذشته از معنی ویژه و بلا واسطه خودش به چیز دیگر، بویژه یک مضمون معنوی تر که کاملاً قابل تجسم نیست، اشاره کند.

به قول گوستاو یونگ: بنا بر این یک کلمه و یا شکل وقتی سمبلیک تلقی می‌شود که به بیش از معنی آشکار و مستقیم خود دلالت کند. سمبل دارای جنبه ناخود آگاه و وسیعتری است که هرگز به طور دقیق تعریف و یا بطور کامل توضیح نگردیده است ... ذهن آدمی، در کند و کاو سمبل، به تصوراتی می‌رسد که خارج از محدوده استدلال معمولی است.

گوستاو یونگ، انسان و سمبلهايش، ترجمه ابوطالب صارمی، امیرکبیر، ص ۲۲